

VORST HERODES BIJ MARCUS EN FLAVIUS JOSEPHUS

Maarten den Dulk

Herodes en Herodias

Het verhaal over de moord op Johannes de Doper is niet alleen overgeleverd door de evangelist Marcus, maar ook door de Joodse historicus Flavius Josephus. Waar Josephus het verhaal inkadert in de internationale, politieke verhoudingen, daar stelt Marcus het verhaal in het kader van de beweging van Jezus. Marcus zoomt in op de relatie van Herodes, Herodias en haar dochter en op hun persoonlijke verantwoordelijkheid.

Prof. dr. M. den Dulk is emeritus hoogleraar Praktische Theologie aan de Universiteit van Leiden en medewerker van Interpretatie.

De moord op Johannes de Doper wordt in het Marcusevangelie zo dramatisch voorgesteld dat we er slechts met moeite van los kunnen komen. Heinrich Heine voert in zijn zomernachtsdroom (1847) ironisch, maar onvergetelijk Herodias op:

Immer nog draagt ze de schotel
Met daarop Johannes' hoofd, waar
Zij steeds weer haar lippen op drukt;
Ja, ze kust het hoofd heel teder...

Slingert ze het hoofd bijwijlen
Kirrend als een kind de lucht in,
En dan weet ze 't heel behendig
Als een bal weer op te vangen.¹

De taal van Oscar Wilde en de muziek van Richard Strauss (1905) zorgen ervoor dat Salome nog steeds als een waanzinnige blijft dansen op het netvlies van operaliefhebbers.² Zo wordt een verhaal overgeleverd dat wemelt van tegenstrijdigheden, van eros en doodsdrijf, van vorstelijke macht en gewetenloosheid. Maar is dát wat het Marcusevangelie eigenlijk wil? Komen we daar ooit nog achter?

We hebben het geluk dat er nog een andere versie bestaat van dit verhaal. Ongeveer in dezelfde tijd dat de evangeliën hun definitieve vorm kregen, werd het verhaal over Johannes opgetekend door de historicus Flavius Josephus. De vergelijking tussen de versies van de Joodse historicus Josephus en het Joodse Marcusevangelie kan wellicht helpen om de bedoeling van de één en van de ander helder te krijgen.

De vergelijking is structureel gesproken eenvoudig. Beiden gebruiken dezelfde ingrediënten: het bedenkelijke huwelijk van Herodes met Herodias, de onvergeeflijke moord op Johannes de Doper en een feest dat uitloopt op een drama. Daarbij brengen beiden Johannes ter sprake in een flashback. Inhoudelijk ligt de vergelijking iets ingewikkelder. Elk van beiden namelijk vult de gegevens anders in en verbindt ze ook nog eens anders met elkaar. Maar precies dát helpt. Daardoor kunnen we immers de beide vertellers betrappen op hun eigen constructie van het verhaal. We zien hoe bij Flavius Josephus het verhaal over Johannes betekenis krijgt als keerpunt in de geschiedenis van de laatste Joodse koningen en hoe in het Marcusevangelie datzelfde verhaal betekenis krijgt als beginpunt van de geschiedenis van Jezus.

Wat levert deze vergelijking op?

De versie van Flavius Josephus

Voor Flavius Josephus vormt het verhaal over Johannes de Doper het keerpunt in de geschiedenis van de dynastie der Herodianen.³ Met het bericht over zijn optreden en zijn dood eindigt namelijk de regeringsperiode van de zonen van koning Herodes de Grote, de zogenaamde 'tetrarchen'. Toegespitst gezegd: de moord op Johannes de Doper is de daad waarmee de laatste 'tetrarch', Herodes Antipas, zijn eigen afgang organiseert. Daarna valt er niets meer over hem te vertellen, behalve dat hij in zijn poging om zijn sneue titel 'tetrarch' om te zetten in een echte koningstitel het wantrouwen wekt van keizer Caligula, die hem prompt samen met zijn vrouw Herodias verbant.

Ze gaan af, van Galilea naar Gallië, naar de plaats Lugdunum, volgens sommigen het huidige Lyon, volgens anderen een vlek in de Pyreneeën. Deze persoonlijke afgang, waarvan niet alleen hij, maar ook de ambitieuze Herodias de schuld draagt, markeert het begin van het einde van de Herodes-dynastie. Na hem schittert nog wel de ster van Herodes Agrippa als de laatste, echte Joodse koning in Jeruzalem, maar niet voor lang.

De gang van Josephus' verhaal

Intrige: Herodes Antipas wordt verliefd op een getrouwde vrouw uit zijn eigen familie, Herodias. Haar dochttertje Salome is voor hem geen bezwaar om een nieuwe relatie aan te gaan, sterker nog, hij is bereid om er zijn eigen huwelijk voor in te ruilen. Behalve dat deze gang van zaken tegen de Joodse levensstijl ingaat, heeft het ook ernstige, internationale gevolgen. En daar gaat het Josephus om. Herodes immers was jarenlang getrouwd geweest met de dochter van de koning van Petra. Wij zouden zeggen: 'een Jordaanse prinses'. Wanneer ze er lucht van krijgt dat ze opzij wordt gezet, licht ze haar vader in. Die verklaart de oorlog, brengt een krijgsmacht op de been en vernietigt het intern verdeelde leger van Herodes. Na meer dan veertig jaar vrede beleeft het rijk van Herodes Antipas een diepe crisis. Gelukkig voor hem krijgt hij de steun van keizer Tiberius. Tiberius geeft aan de gouverneur van Syrië de opdracht om de koning van Petra als gevangene naar Rome te brengen of om zijn hoofd naar hem op te sturen.

Flashback: Sommige Joodse onderdanen van Herodes

¹ H. Heine, *Duitsland, een wintersprookje, en andere gedichten* (vert. P. Versteegen), Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep 2009. De scène komt voor in het berenepos *Atta Troll*, blz. 445.

² M. Barnard en G. van de Haar (red.), *De Bijbel cultureel. De Bijbel in de kunsten van de twintigste eeuw*. Zoetermeer: Meinema & Kapellen; Pelckmans 2009, 366-373 ('Salome').

³ Flavius Josephus, *De Oude Geschiedenis van de Joden* (*Antiquitates Judaicae*) (vert. F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes), III, Amsterdam: Ambo & Leuven; Anthos 1996 (zie Boek XVIII, de hoofdstukken 5 (par. 109-126 en 136) en 7).

zien in diens militaire nederlaag een straf van God, omdat hij Johannes de Doper had gedood. Op dat moment in het verhaal wordt het optreden van Johannes in de herinnering gebracht in de vorm van een *flashback*. Johannes had een enorme, spirituele beweging onder de bevolking teweeggebracht en uit angst voor een opstand had Herodes hem gevangen genomen en laten doden. Dat was een misdaad, waarvoor God hem nu straft met de ondergang van zijn leger.

Feest: Intussen trekt de gouverneur van Syrië met maar liefst twee legioenen op om de nederlaag van Herodes te wreken en om het hoofd van de koning van Petra op te eisen. Aanvankelijk gaat alles naar wens voor de Joodse vorst. De gouverneur houdt rekening met de gevoeligheden van de Joden en laat zijn leger niet over Judees grondgebied trekken. Zelfs neemt hij samen met Herodes en diens vrienden deel aan de viering van een Joods, religieus feest in Jeruzalem, waarbij hij door de bevolking enthousiast wordt ontvangen. Maar het feest is nog niet afgelopen of hij krijgt bericht dat keizer Tiberius is overleden. Dat verandert alles. Het volk moet nu gehoorzaam de eed van trouw afleggen aan de nieuwe keizer, Caligula. Zo'n ritueel heeft natuurlijk iets vernederends. Bovendien wordt de strafexpeditie naar Petra afgeblazen, omdat de gouverneur moet wachten op nieuwe volmachten. Het feest heeft dus een dramatische afloop. Herodes meende te kunnen rekenen op de steun van Rome om zijn nederlaag te wreken. Maar ineens is zijn toekomst onzeker. De tekenen zijn niet gunstig. De afloop van het verhaal zal dat alleen maar bevestigen.

De versie van het evangelie naar Marcus

In het evangelie naar Marcus vormt het verhaal over

Johannes eveneens een keerpunt in de geschiedenis, maar nu staat dit keerpunt in het perspectief van de komst van Jezus en het door hem aangekondigde begin van Gods Rijk.⁴ Door deze setting wordt de tendens van het verhaal anders. De moord op de profeet (6:14-29) luidt nu niet de ondergang in van de Joodse koningsdynastie. Integendeel, de profeet baant met zijn leven en met zijn dood de weg voor Gods koningschap op aarde en geen aardse koning zal dat kunnen tegenhouden. Het Marcusevangelie begint dan ook nadrukkelijk met het bericht over het optreden van Johannes en van de volksbeweging die hij teweegbrengt. Dat optreden biedt de opening voor de nieuwe tijd.

De gang van Marcus' verhaal

Intrige: De liefdesaffaire van Herodes leidt in het Marcusevangelie – anders dan bij Josephus – rechtstreeks tot de moord op Johannes. Ditmaal blijven de politieke consequenties van het huwelijk buiten beeld. Geen smakelijke details over prinsessen en veldslagen, wraak van oosterse koningen en diplomatiek spel van westerse keizers. De aandacht gaat hier geheel en al naar de persoonlijke, ethische verantwoordelijkheid van Herodes. Johannes verkondigt, kennelijk met een beroep op de joodse Tora, dat diens nieuwe liefdesrelatie op onrecht berust. Het is meteen duidelijk dat dit oordeel de positie van Herodias in gevaar brengt. Wanneer haar man werkelijk naar de profeet zou luisteren, zou ze haar nieuwe plaats aan het hof alsnog kunnen verliezen. En het geval wil dat Herodes graag naar de profeet luistert, ondanks het feit dat hij hem wegens de publieke bel ediging gevangen had genomen. Van zijn kant kan ze dus geen onvoorwaardelijke steun verwacht-

Het hele verhaal van het sterven van Johannes de Doper is te zien in de kathedraal van Amiens.

Foto's: Anton Sinke

⁴ Marcus 1:1-15 en 6:14-29. Het kortste evangelie van de vier heeft de uitvoerigste beschrijving van de moord op Johannes de Doper.

ten. Maar zo laat ze zich niet wegzetten. Ze zal nu zelf voor haar recht moeten opkomen. Om de nieuwe relatie te redden, moet ze haar man zo ver krijgen dat hij niet meer kán luisteren naar de profeet. Zij moet hem medeverantwoordelijk maken voor het behoud van hun relatie. Zo is het huis van Herodes hopeloos tegen zichzelf verdeeld. Het koninkrijk ligt in twee helften uiteen en kan dus niet lang meer bestaan. Wat als een liefdesaffaire begon, zal eindigen in een bizarre moord, waaraan Herodes tegen zijn zin medeplichtig wordt gemaakt.

Flashback: De moord op Johannes blijft als een trauma in de herinnering van Herodes achter. Het zit tussen zijn oren, aldus het Marcusevangelie. Wanneer hij namelijk later de berichten hoort over het optreden van Jezus, beleeft hij die moord opnieuw, in een *flashback*. De herinnering aan zijn slachtoffer is zo heftig, dat hij in Jezus Johannes meent te herkennen, alsof deze is teruggekeerd uit de dood. Hij weet het zeker: zijn slachtoffer leeft en confronteert hem met zijn misdaad! Hij weet nu eens te meer dat hij verantwoordelijk is.

Feest: De moord op Johannes vormt volgens het Marcusevangelie de bloederige afloop van een verjaardagsfeest, waar bij zij aangetekend dat het vieren van verjaardagen in die tijd geen Joodse, maar een Romeinse gewoonte was. Trouwens, de dans van Salome moet aan het hof van Galilea zeker ook ongevoerd zijn geweest. Men kan hierin misschien wel de hand van Herodias vermoeden – in ieder geval verdwijnt de naam Salome achter die van haar moeder –, maar het effect is dat alle ogen naar háár gaan: een meisje van twaalf, dertien jaar, een jonge vrouw met een geweldige uitstraling. Daardoor wordt echter ook zichtbaar dat het meisje wordt gebruikt om het problematische huwelijk van haar ouders te redden. En ze doet dat ook, gehoorzame dochter die ze is, al moet ze zich daartoe in onmogelijke bochten wringen. Het begaafde kind oogst de bewondering van haar nieuwe vader, maar blijft tegelijk de instructies van haar moeder volgen. Ze moet dan weliswaar haar vader weer verdriet doen, maar ze begrijpt dat het voor hun aller bestwil is. Zo danst ze uit alle macht om haar vader te behagen en om haar moeder te helpen. En uiteindelijk kan ze hun de oplossing op een presenteerblaadje aanreiken. Voor de feitelijke moord op Johannes hoefde overigens geen van hen de handen vuil te maken. Daar hadden ze zo hun ‘mannelijke’ voor, die in de Griekse tekst niet zonder ironie wordt aangeduid met het Romeinse leenwoord *speculator*, een soort lijfwacht voor speciale taken. Nogal een Romeins feestje.

Het grote en het kleine verhaal

Bij de vergelijking van de versies van Josephus en het Marcusevangelie springt – afgezien van allerlei details – één ding meteen in het oog. Terwijl Josephus het verhaal in het brede kader zet van de poli-

tieke geschiedenis, focust het evangelie op de relatie van Herodes, Herodias en de dochter, ‘het kind’, ‘het meisje’, zoals ze wordt genoemd. Het ‘grote’ verhaal staat hier tegenover het ‘kleine’ verhaal. In het ‘grote’ verhaal wordt Johannes door Herodes willens en wetens gevangen genomen en omgebracht om politieke redenen: hij zou met zijn retorische gaven een revolutie kunnen ontketenen. Het gaat daar dus louter om een kwestie van staatsveiligheid. In het ‘kleine’ verhaal brengt Johannes de vorst in verlegenheid omdat hij zich met diens persoonlijke relaties bemoeit. Het gaat om zaken zoals trouw, loyaliteit, integriteit en recht in de relaties tussen mannen en vrouwen en tussen ouders en kinderen, waarbij het kind in het midden staat. Het is overigens niet zo dat de grote vragen van het wereldtoneel irrelevant worden geacht. Op een subtiele manier resoneert in het Marcusevangelie de politieke context wel degelijk mee. Johannes lijkt niet voor niets op de profeet Elia, die immers door koning Achab als een gevaarlijke opstandeling werd beschouwd. En Herodes gedraagt zich op zijn verjaardagsfeest bepaald als een Romeinse vorst. Maar de aandacht gaat expliciet naar het ethisch handelen in de persoonlijke relaties. Op dat handelen wordt de vorst afgerekend. Hij staat niet boven de Tora omdat hij de macht heeft. Hij staat onder de Tora om zijn macht goed te kunnen uitoefenen. Dat is wat Johannes hem voorhoudt en, zoals gezegd, Herodes laat zich daardoor persoonlijk in verlegenheid brengen, terwijl hij zich als staatshoofd verplicht acht om hem te doden.

Een vorst met een geweten

Het indrukwekkende van het Marcusevangelie is dat het Herodes na zijn vertwijfelde daad niet laat afgaan. Hij wordt niet uit de geschiedenis weggeschreven. Integendeel, de geschiedenis wordt als het ware omgekeerd. Wanneer Herodes hoort over het verschijnen van Jezus, komt de herinnering aan zijn ontmoeting met Johannes weer tot leven alsof het op dat moment gebeurt. Herodes beseft dan dat zijn slachtoffer niet voorgoed is ‘opgeruimd’, maar juist is opgewekt en hem nu voorgoed confronteert met zijn misdaad. Zo wordt in zijn beleving de geschiedenis omgekeerd: de laatsten worden de eersten. Johannes wordt van Godswege gerehabiliteerd. Met de komst van Jezus begint een nieuw verhaal en daar hoort Johannes bij. En wat Herodes aangaat: daar hoort hij zelf ook hoogstpersoonlijk bij. De herinnering aan zijn daad blijft actueel, als een open wond. Hij verschuilt zich niet achter onwetendheid. Hij weet het. Hij voelt intuïtief aan dat het met de komst van Jezus gaat om een die recht doet aan de levenden en aan de doden. Hij blijft verantwoordelijk voor Johannes en voor zijn vrouw en haar dochter. Wat je ook van Herodes zeggen kunt, het is volgens het evangelie naar Marcus een vorst met een geweten.